

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الْحَطَّ الْكَوْلُ بِالْ

گردآورنده: خدامراد محمدی

چکیده

خوشنویسی یکی از هنر های خاص دوره اسلامی است و با پیوندش با کلام وحی در طول تاریخ از اعتبار خاص و بالایی برخوردار شده است . این پشتوانه معنوی باعث ظهور انواع خط بخصوص خط کوفی گردیده است . اولین قرآن ها نیز با خط کوفی نگارش می شد . این خط در طول سه قرن به شدت رواج گرفت و در تمام شئون اجتماعی اسلامی چهره درخشانی داشت . خط کوفی در عصر دولت عباسی به مرتبه بالایی از تفنن و زیبایی رسید و انواع خط کوفی از پنجاه نوع متجاوز شد که مشهور ترین آنها : کوفی محرر، مشجعه ، مربع، مدور و متداخل بود.

پس از رواج اقلام سته محقق، ریحان، نسخ، ثلث، توقیع و رقاع خط کوفی از رونق افتاد ولی تا قرن هفتم و هشتم هم معمول بود و از آن به بعد مختصری در کتیبه ها و سر سوره های قرآن و عناوین کتاب ها و امثال آن به کار می رفت و به تدریج استفاده از آن کم شد تا حدود قرن یازدهم که مدت ۱۰۰۰ سال از عمر آن گذشته بود. یک باره با تمام انواع خود به دست فراموشی سپرده شد . خط کوفی برای همه رقم تزئینات کتاب ها و ابنیه و ظروف و غیره کاملا مناسب بود . خط کوفی بیشتر متشکل از خطوط مستقیم و زاویه دار است و کمتر انحنای دور در آن مشاهده می شود، اغلب شیوه های نگارش این خط با حرکت های عمودی و افقی ممتد و بلندی همراه است. این خط دارای یک دانگ دور و پنج دانگ سطح است .

کلید واژه

خط کوفی ، خوشنویسی اسلامی، کوفی تزئینی، کتیبه، حجاز

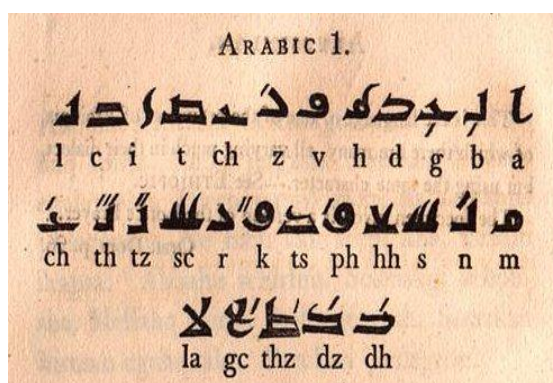
مقدمه

در هنگام ظهور اسلام خط و کتابت میان اعراب حجاز رایج نبود. تنها معدودی کمتر از بیست نفر با خط و نوشتن آشنا بودند. پیامبر اسلام (ص) آنان را برای کتابت وحی استخدام کرد و مسلمانان را به آموختن خط و کتابت تشویق نمود. و روز به روز، تعداد کسانی که کتابت را می آموختند، رو به افزایش نهاد . بنابر این زیبا نوشتن قرآن کریم و حفظ و نگهداری آیات قرآن از اهمیت خاصی برخوردار گردید. در این دوران خط در میان مردم از اهمیت بالایی برخوردار است زیرا که دین اسلام بمراتب بیشتر از همه ادیان بر اهمیت کتاب، متن های نوشتاری و اصلا بر اهمیت فراگیری سواد، علم و دانش و ادبیات تاکید می نماید. چنانکه شاعری از سده ۱۱ نوشته است: ... زعفران عطر زنان و دوات عطر مردان است. از زمان پیدایش خط عربی اثری به دست نیامده است که بر آشنایی عرب حجاز به کتابت و خط در گذشته دور دلالت داشته باشد. به گفته جرجی زیدان نویسنده عرب در کتاب تاریخ تمدن اسلام آنان اندکی پیش

از ظهور اسلام با خط و کتابت آشنا شدند، جز برخی از آنان که به منظور تجارت به شام و عراق سفر می‌کردند و خط و کتابت را به عاریت از آنان گرفتند. از این‌رو با خط نبطی و سریانی آشنا شدند، (زیدان، ۱۳۷۲-۴۵۲) برطبق نوشتهٔ اطلس خط تألیف و تصنیف حبیب‌الله فضائی، (فضایی، ۱۳۹۰-۱۲۵) که در نوشته‌های دیگر تأیید گردیده خط کوفی، منسوب به خط نبطی متأخر و نبطی متأخر مربوط به دو اصل «صفوی مسند» و «نبطی قدیم آرامی» و این دواصل ناشی از خط فینیقی است و خط فینیقی به دو خط میخی و هیروگلیفی منتهی می‌شود. این خط در جریان تحول خود زمانی بنام حیری و انباری و با رفتن به مکه و مدینه، مکی و مدنی نامیده شده و به دو صورت مبسوط و مستدیر متداول بوده است و در آخرین مرحله یکی از آن دو «مبسوط»، پس از بنای شهر کوفه و تکامل و تجوید، به خط کوفی معروف گردید. (فضایی، ۱۳۹۰-۱۲۵) اما جرجی زیدان نویسندهٔ عرب در کتاب تاریخ تمدن اسلام می‌نویسد که: از خط سریانی خط کوفی پیدا شد که خط حیری نامیده می‌شد. یعنی به «حیره» که شهری قدیمی و عربی در مجاورت کوفه است، زیرا تغییر و تحول در خط سریانی در حیره رخ داد و پس از بنای کوفه و انتقال تمدن عرب به این شهر، مخصوصاً مرکزیت قرار دادن این شهر به عنوان مرکز خلافت (حکومت در زمان حضرت علی (ع) که خودشان از کاتبان کلام وحی بودند)، اسم آن به خط کوفی تغییر کرد. (زیدان، ۱۳۷۲-۴۵۲) به هر صورت خط کوفی خطی عربی و حجازی است و باید گفت در کوفه بسط، تکامل و گسترش یافته است «کوفی تنها خط اسلامی است که به جهت گستردگی جغرافیایی و تنوع کاربرد از کتابت تا کتیبه داری دهها گونه متنوع الفباست» (س. فلوری، ۱۳۴۲، ۲۸ و بعد)

خط کوفی در قرن اول به همان صورت ساده خود مبتنی به رسم الخط های مکی، مدنی و کوفی نوشته می‌شد و در تزئین آن کوشش به عمل نمی‌آمد. در اواخر حکومت بنی امیه و بنی عباس که خط کوفی از حوزه عربستان تجاوز کرد و در کشورهای دیگر مانند ایران، آسیای صغیر، مصر و شمال آفریقا منتشر شد، کم کم اقلام دیگری استخراج و انواع مختلفی از آن پدیدار گشت. (فضایی، ۱۳۹۰، ۱۴۲)

سیر تکامل خط کوفی

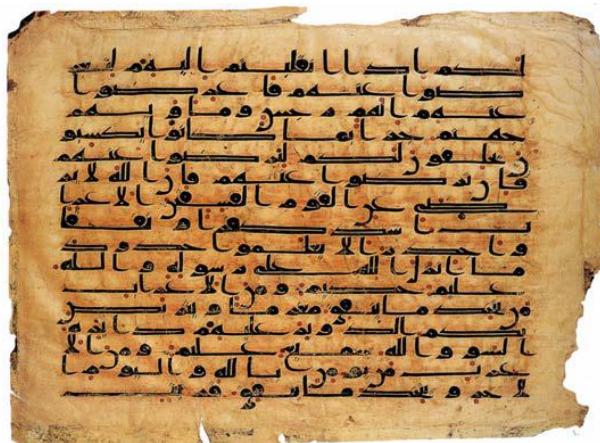

با گسترش اسلام و کشور گشایی مسلمانان خط کوفی به عنوان خط بین المللی اسلام به شرق و غرب راه یافت و با ورود به هر سرزمینی، این خط تحت تأثیر فرهنگ و تمدن، خط محلی با آن شهر مشهور و معروف می گردید در ابتدا خط کوفی فاقد نقطه و اعراب بود بنا براین خواندن آن بسیار دشوار و سخت بود به نظر من (نویسنده این مقاله)، شاید دلیل اصلی که شیعیان دو دهه فاطمیه می گیرند این است که "خمس سبعون" و "خمس تسعون" یعنی ۷۵ و ۹۵ را اگر به خط کوفی اولیه بنویسیم، چون حروف این دو کلمه شبیه هم می باشند، قابل تشخیص نیست که آیا کلمه باید ۷۵ خوانده شود یا ۹۵. یعنی این که حضرت فاطمه (س) بعد از پدر بزرگوارشان ۷۵ روز

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي
 بَدَأَ خَلْقَ الْإِنسَانِ
 مِنْ طِينٍ ثُمَّ عَلَّمَهُ
 الْقُرْآنَ الْعَلِيمَ
 ثُمَّ عَلَّمَهُ مَا يَشَاءُ
 وَمَنْ يُهْدِ اللَّهُ فَمَا
 لَهْ هَادٍ وَمَنْ يَئِسْ
 اللَّهُ فَمَا لَهُ نَاجٍ
 وَمَنْ يَرْزُقْكَ اللَّهُ
 فَمَا حَسْبُكَ وَمَنْ يُؤْتَ
 الْحِكْمَ فَقَدْ أُوتِيَ خَيْرًا
 كَثِيرًا وَمَا يَشْكُرُونَ

حیات داشته اند یا ۹۵ روز

در سده های اولیه اسلامی در پی نیاز به داشتن خطی منزه که بتوان آن را بدون غلط خواند خط کوفی مراحل تکامل را به سرعت طی کرد. خط کوفی اصلاحات و ابداعاتی را در کمتر از دو سده تجربه کرد تا به خطی کامل برای ثبت قرآن و سایر متون تبدیل شود. در ابتدا برای صحیح ادا کردن متون نوشته شده و تشخیص حرکات حروف (زیر و زبر)، نقاطی درشت و مدور را به کار گرفتند که اغلب با رنگ قرمز و گاه سبز، در کنار حروف سیاه درج می شد. این ابتکار توسط ابوالاسود دوئلی (درگذشت: ۶۹ هـ ق) انجام پذیرفت. ابوالاسود دوئلی که از فضلا و ادبای معروف کوفی بود، و در خدمت حضرت علی (ع) به اکتساب علوم پرداخته و در جنگ صفین ملتزم رکاب بود، و از آن بزرگوار اخذ نحو کرده بود، از برای تسهیل امر خوانندگان قرآن، نقطه را وضع نمود (فضایی، ۱۳۹۰-۱۳۵) و گمان می رود وی این طریقه را از خطوط کلدانیان و سریانیان اخذ کرده باشد، زیرا این طوایف از همسایگان بین النهرین و بابل بودند، و در کتابت آنها نقطه استعمال می شد. به این شکل که یک نقطه در بالای حرف به جای زبر، یک نقطه در زیر حرف به جای زیر، یک نقطه جلوی حرف به جای پیش و دو نقطه روی یکدیگر به جای تنوین به کار می رفت (همان منبع)

با وجود این هنوز کوفی برای خواندن بدون غلط، به‌ویژه برای کسانی که عربی زبان مادری آن‌ها نبود کافی به نظر نمی‌رسید چراکه هنوز هم تفاوت بین حروف مشابه مانند ب، ت، ث، ج، ح، خ، د، ذ، ر، ز، س، ش، ق، ف و مانند آنها خواندن متن را دشوار می‌کرد. این مشکل با ابتکار "یحیی بن یعم" و نصر از شاگردان ابوالاسود حل شد که بر روی حروف نقطه‌گذاری کرد و برای تمایز این نقطه‌ها از نقطه‌هایی که پیش از آن برای زیر و زبر به کار می‌رفت قرار شد که این نقطه‌ها با دوایر کوچک و یا خطوط مورب نازک به رنگ سیاه گذارده شوند، افزون بر این ترتیب حروف نیز دستخوش تغییر شد (فضایی، ۱۳۹۰-۱۳۷۷) سپس "خلیل ابن احمد فراهیدی" (۱۰۰ - ۱۷۰ هـ ق) علائمی را شامل فتحه، ضمه، کسره، سکون، تشدید، مد، همزه و تنوین پیشنهاد کرد. هرچند کتابت قرآن به صورت اولیه و بدون اعراب و اعجام و یا با نقطه‌های ابوالاسودی تا سده ششم نیز کم و بیش به چشم می‌خورد، اما این ابتکارات در سرتاسر سرزمین‌های اسلامی به سرعت همه‌گیر شد.

از آنجا که خط کوفی ساختار افقی کشیده‌ای داشت و کمتر بیرون از طول خط افقی کشش می‌یافت، خط مناسبی شد برای سطوحی که طولشان بلندتر از ارتفاع شان بود. به همین دلیل است که تمام قرآن‌هایی که به خط کوفی به دست ما رسیده است از جهت افقی باز می‌شود. (گرومن، ۱۳۸۳-۷)

تقسیم خط کوفی

۱- کوفی مغربی

- قیر دانی (اندسی، قرطبجا، فاسی)

- شیوه های کوفی مغربی

- جزائری

- سودانی

۲- کوفی شرقی

- اصیل عربی

(مکی، مدنی، کوفی، بصری، شامی، مصری و دیگرانواع آنها)

- ایرانی

- مختلط

تقسیم خط کوفی شرقی به سه نوع

۱- ساده (محرز) ساده خالص

ساده ایرانی

مشجر

مزهـر

مورق

مظفر

معشوق

موشح

۲- تزئینی

۳- بنائی (معقلی)

اختلاف میان مشرقی و مغربی، اساساً این است که اصلاحات این مقله، رواج و استعمال خط کوفی را از شرق برانداخت و این اصلاحات به مغرب تأثیری نداشت و همچنین بین الفبای این دو دسته نیز تفاوت وجود دارد. به هر صورت خط کوفی با تمامی انواع و اقسامش به دودسته اصلی شرقی و غربی تقسیم می شود. (فضایلی، ۱۳۹۰-۱۳۴ و بعد)

(ایمانی، ۱۳۸۱- ۶۲)

کوفی مغربی؛ بزرگی از قرآن؛ بخشی از سوره مائده؛ مربوط به سده ۱۱ م.

خط کوفی مغربی که شامل شیوه های :

قیردانی (اندسی، قذطبی، فاسی)، تونسسی، جزائری و سودانی است. البته « خط مغربی مشتق از کوفی قدیم است و قدیمی ترین خطی است که بدست آمده به قبل از سال سیصد هجری بازگشت می کند. که به خط قیروانی

منسوب به قیروان پایتخت مغرب، معروف است.

تک برگی از یک قرآن، تونس، احتمالاً قیروان، قرن دهم،

به خط کوفی با مرکب قهوه‌ای بر چرمینه

کتابت جزایری:

در تمام سرزمین الجزایر یکنواخت نیست، قسمتی از خط آن شباهت به خط تونسسی و قیروانی دارد و دارای سطرهای درشت می باشد و عموماً زاویه آنها تند و سخت خوانده می شود.

خط فاسی :

که در حروف (نون، یاء آخر، داد، لام، ضاد، جیم و مشابهاات آنها) مستدید (دایره وار) است و با این صفت استداره از دیگر خطوط متمایز است.

خط سودانی :

خطی است که غالباً غلیظ و ثقیل، دارای زوایا و با درشتی و غلظت و به خاطر دارا بودن این صفات تشخیص آن از خطوط دیگر آسان تر است.

خطوط کوفی مشرقی :

خطوط کوفی مشرقی شامل شیوه های :

اصیل عربی مشتمل بر مکی، مدنی، کوفی، بصری، شامی، مصری و توابع آنهاست و دیگر ایرانی و سوم مختلط.

برگی از قرآن؛ کوفی به شیوه ایرانی؛ علائم نقطه‌گذاری و زیر و زبر به شیوه ابوالاسود و خلیل فراهیدی قابل رویت است.

خطوط کوفی شرقی با بررسی آثار و ابنیه‌ها به سه نوع عمده متمایز تقسیم می‌گردد:

۱- نوع ساده (محرر) که آن هم به دو شیوه است

الف - شیوه‌ای قدیمی که ساده‌خالص و خالی از هر گونه تزئین است و نمونه‌هایی از قرآن و کتیبه‌ها متعلق به

قرن اول هجری می‌باشد.

ب - دیگر شیوه ساده ایرانی، که تقریباً بوی و رنگی از تزئین نیز بدان راه یافته است، این شیوه پس از تحولات و

تطورات زیاد، سرانجام خطوط خاص ایرانی از آن بیرون آمده است.

خط کوفی پیرآموز

کوفی قرمطی یکی از زیباترین مشتقات

خط کوفی شرقی است

کوفی خراسانی

۲- نوع تزئینی:

که تفاوت اساسی بین این نوع و شیوه ساده این است که نوع ساده دارای اصول و قواعد مشخص و معینی است ولی

در شیوه تزئینی فقط اصول حروف الفبا رعایت می‌شود و دیگر تابع قواعد و اصول ثابت و معین دیگری نیست و به

علت ابدعات و تصرفاتی که در آن شده، خواندن آن مشکل می باشد زیرا در این شیوه به علت قرینه سازی و نیز پر کردن زمینه متوسل به رسم نقاشی شده اند.

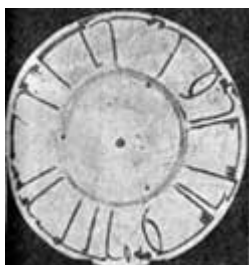
مهم ترین سبک ها، شامل تزئینات برگ دار (مورق) ، گلدار (مزهرا)، چین دار (موشح)، گره زده (معقد)، درهم بافته (مشبک) بهم تابیده (معشوق) مشجرو پیکر نمای جانوان (مصور) نامیده می شدند. آدلف گرومن معتقد است که خطوط تزئینی عبارتند از: مورق، مزهرا، معقد، معشوق، موشح، مدور، مزین و کوفی پیرآموز (گرومن، ۱۳۸۳-۹۸) کوفی تزئینی در همه سطوح اعم از آجر، سنگ، کاشی، چوب، فلز، شیشه، عاج، پارچه و پوست مورد استفاده قرار می گرفت.

محراب گچبری شده مسجد شاه ابوالقاسم یزد

سینی نقره ای قرن ۵ هجری

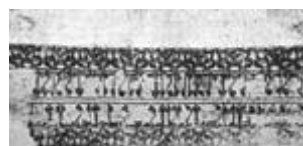
درهم اسلامی دوره عباسی که دو طرف آن با خط کوفی نوشته شده است

بشقاب سفالی قرن چهارم هجری

پارچه ابریشمی

پارچه

مسجد جامع گناباد

اگرچه کاربرد این نوع خط کوفی را در سرتاسر دنیای اسلامی می توان مشاهده نمود، اما برجسته ترین نمونه های توسعه یافته آن را می توان دیار برکر، جنوب شرقی ترکیه ، در قیروان تونس ، قاهره مصر و در اسپانیا و در غزنه ی افغانستان مشاهده کرد.

"س.فلوری " خط کوفی را به شش سبک تقسیم می نماید :

۱- کوفی ساده : این سبک عبارتست از حروف ساده که در یک خط مستقیم نوشته میشود و بدون آرایش حروف با زمینه اش به یکدیگر متصل می گردند.

۲- کوفی گلداز : در این سبک قسمت فوقانی حروف بلندتر و آرایش حروف دیگر به طرف بالا متوجه شده و سطری را تشکیل می دهند که مانند نقش گل می باشد . بهترین نمونه این قسم در مسجد قدیم نائین دیده می شود.

۳- کوفی طوماری : در این سبک، آرایش از حروف جداست و به شکل طوماری مژین می باشد که دور تا دور حرف را فرا گرفته و جاهای خالی را در بالا و پایین آنها پر می کند. این قسم در نوشتن آیات قرآن در معماری به کار می رفت.

۴- کوفی مشبک : ریشه و اصل این خط به ایران نسبت داده می شود و از همه خطوط کوفی دیگر برجسته تر است . بدنه حروف بلندتر به یکدیگر متصل و شبکه ای تشکیل می دهند. نمونه های آن فراوان است . مانند: کتیبه برج رادکان و کتیبه داخل پیرعلمدار در دامغان .

۵- کوفی حاشیه دار: در قسمت بالای این نوع خط، نقشی به تکرار کشیده شده و حاشیه ای تشکیل می دهد که از خود خواجه است .

۶- کوفی مستطیل : این قسم کوفی ، طوماری نوشته می شود که در درون سطح مستطیلی جا می گیرد این خط مخصوص نوشتن روی آجر است و در روی کاشی با آن اشکال مختلف می توان ترتیب داد. نمونه آن کلمه ا... است که مکرر، رج مدور و مقبره شیخ صفی در اردبیل نوشته شده و در مسجد کبود تبریز نیز طرح های مربعی کوچک به کار رفته است. (س، فلوری، ۱۳۴۲-۲۸ و بعد)

مشهورترین خطوط کوفی تزئینی

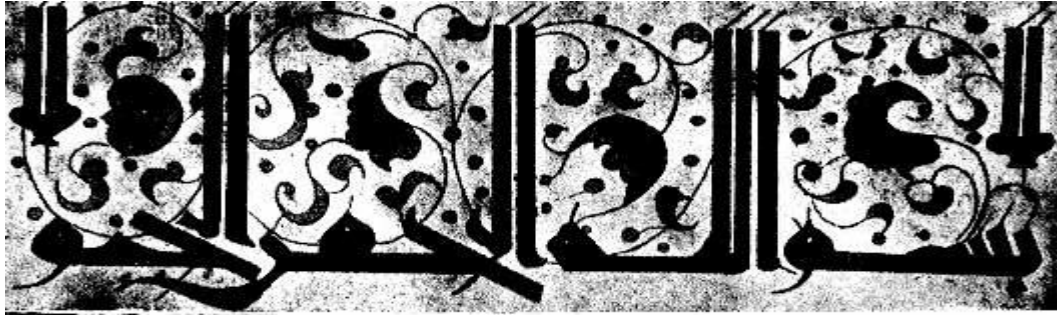
• مشجر

این شیوه تزئیناتی ابتدایی و کم کار دارد. در این روش سر یا انتهای حرکات عمودی و برخی حروف مانند «ن» و «و» مانند شاخه های درختان، شاخه شاخه شده است. قدیمی ترین نمونه این خط در مسجد نائین قابل مشاهده است.

آمَنَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ

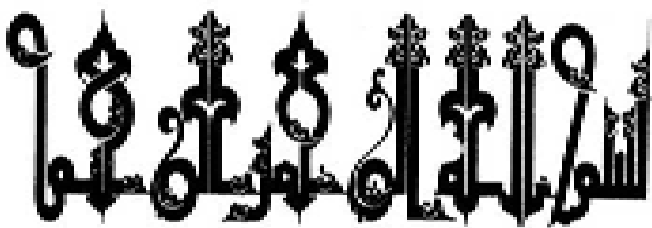
سجدهای - با تزئین زینت سبک زمان سلجوقی از «طراحی چشتری» < مصور الخط >

• مورق (برگ‌دار)

در این شیوه فضای خالی بین حروف و کلمات با شاخه‌ها و برگ‌ها پر می‌شود. معروف‌ترین شکل این نوع خط کوفی تزئینی با گل و بوته‌های برگ‌دار تزئین یافته‌اند. شاید زیباترین نمونه کوفی تزئینی مورق کتیبه‌های مسجد سلطان حسن در قاهره باشد.

خط کوفی مورق

خط کوفی مورق، مسجد جامع قرظین

کوفی تزئینی مورق یا برگ‌دار؛ عبارت بسم الله الرحمن رحیم در آغاز یک کتیبه؛ مسجد سلطان حسن در قاهره

• مزهر (گل دار) یا مذهب

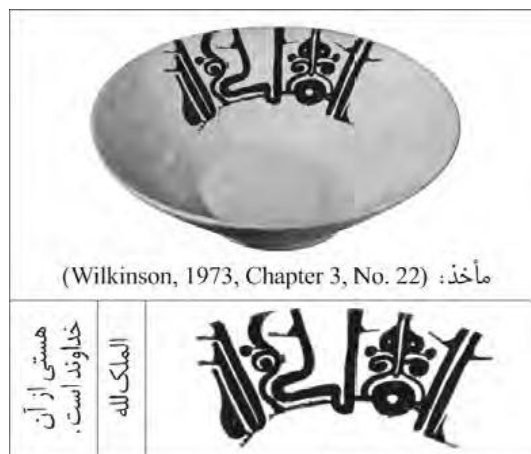
در این خط حروف و کلمات با گل و برگ شبیه به تذهیب زینت داده می شود در حقیقت در همان نیمه دوم قرن سوم هجری، کوفی با نقوش اسلیمی مخطوط شد و با خطوط اولیه تفاوت پیدا کرد این تحول در قرن پنجم هجری به حد نهایی خود رسید.

لرحمن الرحيم كل نفس ذائقة

• مظفر (ناخنی)

در این شیوه علاوه بر تزئین فواصل بین حروف و کلمات با گل و شاخ و برگ گیاهان، خود کلمات و حروف نیز تزئین می شوند.

خط کوفی مظفر و مورق

• معشق (درهم پیچیده یا گره دار) (متعقد)

در این شیوه افزون بر گل و برگ در لابه لای خطوط حروف عمودی بسیار بلند کشیده می شوند و بر دربالا با هم گره خورده ترکیبی شبیه به نقوش هندسی اسلامی پدید می آورند. به این شیوه متعقد یا گره دار نیز می گویند.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

کوفی مورق و گره دار در کتیبه محراب مسجد جامع تبریز

کوفی تزئینی معشوق یا گره دار در
منار جام در افغانستان

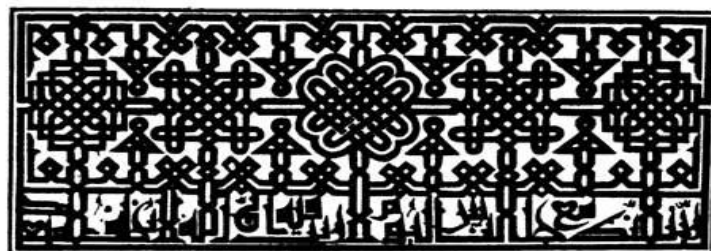

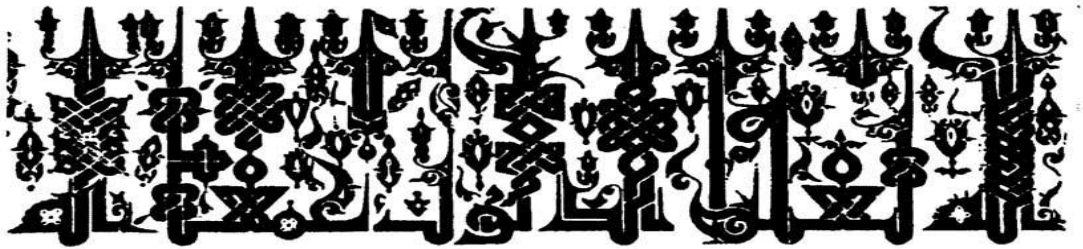
خط کوفی گره دار

• موشح (مصور - مزین)

در این شیوه جنبه تزئینی به طور کامل بر خط غلبه دارد و شکل هندسی حروف و تزئینات نقاشی شده درهم آمیخته شده و هم در خط و هم در فاصله بین نوشته‌ها و به اصطلاح زمینه ی حروف، تزئینات و یا گره‌های متنوع و پُرکاری به چشم می‌خورد. انبوه تزئینات آمیخته با خط موجب دیرخوانی و سخت‌خوانی خط کوفی موشح می‌گردد. نمونه‌ی کامل خط کوفی موشح در داخل آرامگاه پیر علمدار در دامغان مربوط به اوایل سده پنجم هجری می‌توان

دید. (فضایی، ۱۳۹۰-۱۴۲ و بعد)

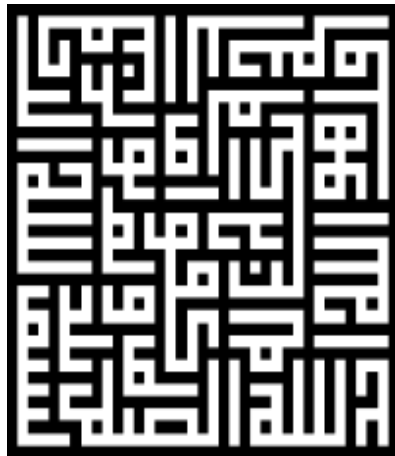
۳- نوع بنایی (معقلی) :

این خط به صورت های مختلفی پدید آمد، که به نوع بنایی معروف است و بنایی و معقلی و منصه و مربع مستطیلی و متداخل هم بدان اطلاق می گردد و نوع تزئین نشده خط کوفی است. و حرکات مستطیلی شکل (گاهی مربعی شکل) حروف آن را از نوع دیگر مستثنی می سازد .

خط معقلی را از این رو نامیده اند که برای خواندن آن به دقت و تعقل بسیار نیاز است و وجه تسمیه بنایی به این جهت است که تنها در بنا و معماری کاربرد داشته و هیچگاه در کتابت مورد استفاده قرار نگرفته است، این خط از سده های نخستین هجری به شکل های متنوع و زیبا به کار رفته است .

بیشترین استفاده از خطوط کوفی در بناها و مساجد باستانی همین خط بنایی (معقلی) است و به خصوص از دوره تیموریان و نیز صفویان در مشهد و اصفهان و نقاط دیگر دیده شد و حتی کاشیکاران از این خط استفاده نمودند. در طراحی این خطوط به اولین مربع مربع هایی که آغاز معقلی است، " رکن آغازین " می گویند بهتر است حتماً امکان استقرار طرح در بناها و کاربرد ها هم به گونه ای باشد که خواندن آن از همین رکن شروع و به " رکن انتهایی " که

در مرکز مربع وشکل هندسی قرار دارد ختم شود. (هراتی و... ۱۳۸۲ - ۴۸ و ۴۹)

خط بنایی، سوره الاخلاص

نام علی به خط بنایی در آرامگاه و عمارت
مشهد میر بزرگ درآمل

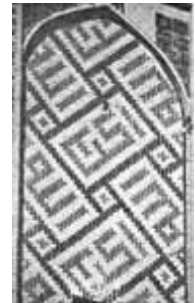
خط بنایی نام پیامبر اسلام ، حضرت محمد(ص)

خط بنایی بر سردر مسجد ماردین در ترکیه

خط بنایی بر دیواری در مسجد جامع اصفهان

مدرس ای در سمرقند

سیر تحول خط کوفی از سده اول تا سده پنجم هجری قمری در نگارش قرآن ها

(علی بیگی، ۱۳۸۸-۱۲ و بعد)

نمونه ی دوم	آخر کلمه	وسط کلمه	اول کلمه	نمونه ی اول	آخر کلمه	وسط کلمه	اول کلمه
الله	الله			الله	الله		
ا	ا		ا	ا	ا		ا
ب ت ث	ب ت ث	ب ت ث	ب ت ث	ب ت ث	ب ت ث	ب ت ث	ب ت ث
ج ح خ	ج ح خ	ج ح خ	ج ح خ	ج ح خ	ج ح خ	ج ح خ	ج ح خ
د ذ	د ذ	د ذ	د ذ	د ذ	د ذ	د ذ	د ذ
ر ز	ر ز	ر ز	ر ز	ر ز	ر ز	ر ز	ر ز
س ش	س ش	س ش	س ش	س ش	س ش	س ش	س ش
ص ض	ص ض	ص ض	ص ض	ص ض	ص ض	ص ض	ص ض
ط ظ	ط ظ	ط ظ	ط ظ	ط ظ	ط ظ	ط ظ	ط ظ
ع غ	ع غ	ع غ	ع غ	ع غ	ع غ	ع غ	ع غ
ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف	ف
ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق
ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک	ک
ل	ل	ل	ل	ل	ل	ل	ل
م	م	م	م	م	م	م	م
ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن	ن
و	و	و	و	و	و	و	و
ه ه	ه ه	ه ه	ه ه	ه ه	ه ه	ه ه	ه ه
ی	ی	ی	ی	ی	ی	ی	ی
لا	لا	لا	لا	لا	لا	لا	لا

جدول شماره ۲ نمونه ای از الفبای خط کوفی
برگرفته از قرآن های سده دوم هجری قمری

جدول شماره ۱ نمونه ای از الفبای خط کوفی
برگرفته از قرآن های سده اول هجری قمری

آخر کلمه	وسط کلمه	اول کلمه	
الله			الله
اا		ا	ا
بب	ب	ب	ب ت ث
حح	ح	ح	ح ح خ
د		د	د ذ
رر		ر	ر ز
س	س	س	س ش
ص	ص	ص	ص ض
ط	ط	ط	ط ظ
ع	ع	ع	ع غ
ف	ف	ف	ف ق
ک	ک	ک	ک
ل	ل	ل	ل
م	م	م	م
ن	ن	ن	ن
و	و	و	و
ه	ه	ه	ه ه
ی	ی	ی	ی
لا			لا

جدول شماره ۵ - نمونه ای از الفبای خط کوفی،
برگرفته از قران های سده پنجم هجری قمری

آخر کلمه	وسط کلمه	اول کلمه	
الله			الله
اا		ا	ا
بب	ب	ب	ب ت ث
حح	ح	ح	ح ح خ
د		د	د ذ
رر		ر	ر ز
س	س	س	س ش
ص	ص	ص	ص ض
ط	ط	ط	ط ظ
ع	ع	ع	ع غ
ف	ف	ف	ف ق
ک	ک	ک	ک
ل	ل	ل	ل
م	م	م	م
ن	ن	ن	ن
و	و	و	و
ه	ه	ه	ه ه
ی	ی	ی	ی
لا			لا

جدول شماره ۴-نمونه ای از الفبای خط کوفی
برگرفته از قران های سده چهارم هجری قمری

آخر کلمه	وسط کلمه	اول کلمه	
الله			الله
اا		ا	ا
بب	ب	ب	ب ت ث
حح	ح	ح	ح ح خ
د		د	د ذ
رر		ر	ر ز
س	س	س	س ش
ص	ص	ص	ص ض
ط	ط	ط	ط ظ
ع	ع	ع	ع غ
ف	ف	ف	ف ق
ک	ک	ک	ک
ل	ل	ل	ل
م	م	م	م
ن	ن	ن	ن
و	و	و	و
ه	ه	ه	ه ه
ی	ی	ی	ی
لا			لا

جدول شماره ۳-نمونه ای از الفبای خط کوفی،
برگرفته از قران های سده سوم هجری قمری

کاربرد خط کوفی در سفالینه های دوره سامانی (معصوم زاده، ۱۳۸۹-۴۹ تا ۳۳)

خط کوفی اولیه جلی

مأخذ: (قوچانی، ۱۳۶۴، تصویر ۱۰)

الجود	الجود	الجنه	الجنه
من	من	اهل	اهل
اخلاق	اخلاق	اهل	اهل
الجنه	الجنه	الجنه	الجنه

الجنود من اخلاق اهل الجنة (بخشش از اخلاق اهل بهشت است).

خط کوفی اولیه متأثر از کوفی شرقی

مأخذ: (Fehrvári, 2000, No. 54)

وان	وان	یکاد	یکاد	الذین	الذین	کفروا	کفروا	باصرارهم	باصرارهم	لما سمعوا	لما سمعوا	الذکر	الذکر	ویقولون	ویقولون	انه	انه	الجنون	الجنون	ثلثمائه	ثلثمائه
-----	-----	------	------	-------	-------	-------	-------	----------	----------	-----------	-----------	-------	-------	---------	---------	-----	-----	--------	--------	---------	---------

۱. در این جدول فقط یک آیه از این سوره استخراج شده است. همچنین کلمه «ثلثمائه» ۱/۵ برابر بزرگتر از سایر کلمات ارائه شده است.

خط کوفی اولیه

مأخذ: (قوچانی، ۱۳۶۴، تصویر ۹۷)

و عاجز الراءى مضیاع لفرصته حتى اذافات امر عاتب القدر (وکسی که از فکر کردن عاجز است، فرصت هایش را از دست می دهد و زمانی که کار از کار گذشته، سرنوشت را ملامت می کند).	و	عاجز	عاجز	الراءى	الراءى	مضیاع	مضیاع	لفرصته	لفرصته	حتى	حتى	اذافات	اذافات	امر عاتب	امر عاتب	القدر	القدر
--	---	------	------	--------	--------	-------	-------	--------	--------	-----	-----	--------	--------	----------	----------	-------	-------

۱. این کلمه به صورت کامل بر سطح ظرف نوشته شده است، اما به علت عدم وضوح در تصویر فوق، استخراج آن امکان پذیر نبوده است.

خط کوفی با انتهای مثلثی

مأخذ: (خلیلی، ۱۳۸۴، تصویر ۹۵)

من	من	ایقن	ایقن	بالخلف	بالخلف	جاد	جاد	بالمطیبه	بالمطیبه	برکه	برکه	احمد	احمد

من ایقن بالخلف جاد بالمطیبه (علی ع)، برکه (هرکه به پادش خداوند اعتقاد و یقین دارد در بخشش گشاده دست است، برکت). «احمد» نام سازندهی طرف است.

خط کوفی با انتهای مثلثی والفات دوشاخه

مأخذ: (Watson, 2004, Cat. Ga. 9)

برکه و یمن و سرور و س [۴]	برکه	برکه	و	یمن	و	سرور	سرور	و	س [۴]	س [۴]	احمد	احمد

برکه و یمن و سرور و س [۴] (برکت و خوشی و شادی و...). کلمه «احمد» امضای سازندهی طرف است.

خط کوفی مدور با انتهای مثلثی

مأخذ: (Victoria & Albert Museum, No. C. 47-1964)

یمن و سرور و سلامه و س [۴] و برکه (میمت و شادی و سلامتی و برکت).	یمن	و	سرور	و	سلامه	و	س [۴]	و	برکه	برکه	برکه	برکه

خط کوفی مشرقی

مأخذ: (Wilkinson, 1973, Chapter 4, No. 1)

عقد السعد ... احد، الصبر حامد، سد الجفن مولاً (به علت احتمال خطا در تشخیص کلمات، ترجمه نشده است.) (ممت گذاشتن همانا طمته زدن است).	عقد السعد
(خواننده نشده)	السعد
احد	السعد
الصبر	السعد
حامد	السعد
سد	السعد
الجفن	السعد
مولاً	السعد
المنه	السعد
الاخذنا	السعد

خط کوفی مشرقی روان نوشته شده یا فلم مو

مأخذ: (خلیلی، ۱۳۸۴، تصویر ۱۰۰)

اذا كان مال لا محاله ذهب فافضله ما اورت الحمد صاحبه (چون ثروت بدون شك از بين رفتنی است، پس بهترين دارایی آن است كه ستایش و تحسین را برای صاحبش به یادگار بگذارد).	اذا كان	مال	لامحاله	ذهب	فاضله	مالا اورت	الحمد	اليمن
	لوف	ملا	لااله	ماها	فافل	ملاه وفا	كلامه	العوف

۱. در این کتیبه تعدادی از کلماتی که در ابتدای جمله و در انتهای جمله قبل از کلمه‌ی «اليمن» نوشته شده، ناخواناست.

خط کوفی مشرقی با الفات دو شاخه

مأخذ: (قوجانی، ۱۳۶۴، تصویر ۱۳۸)

العلم	العلم
زین	زین
الفتی	الفتی
و	و
العقل	العقل
تاج	تاج
من	من
الذهب	الذهب
بالجنه	بالجنه
البركه	البركه

۱. در کتیبه‌ی این ظرف چند مورد قابل تذکر است: الف- کلمه‌ی «ذهب»، «الذهب» نوشته شده است، که در ظروف دیگر این کلمه بدون «ال» نقش گردیده است. ب- کلمه‌ی «بالجنه» روی دیگر ظرفی که همین کتیبه را آورده‌اند نوشته نشده است. ج- در کلمه‌ی «البركه» بین دو حرف «ال» و «ب» یک حرف دیگر شبیه به «ح» نوشته شده است که احتمالاً حرفی اضافه است.

 <p>ماخذ: (قوجانی، ۱۳۶۴، تصویر ۳۳)</p>		 <p>ماخذ: (قوجانی، ۱۳۶۴، تصویر ۲۶)</p>		
<p>الرزق مقسوم (علی ع) (روزی قسمت شده است). و الحرص (و تنگ نظری...).</p>	الرزق	<p>یا طالب الدنيا والموت يطلبه (علی ع) ای جوینده دنیا که مرگ در طلب اوست).</p>	با	با
	مقسوم		طالب	طالب
	و		الدنيا	الدنيا
	الحرص		و	و
	من يقن		الموت	الموت
			يطلبه	يطلبه

۱. این دو کلمه احتمالاً ابتدای عبارت «من يقن بالخلف جاد بالعطيه» است.

 <p>ماخذ: (Yoshida, 1972, No. 39)</p>	
ميمينت	اليمن
	

خط کوفی با طره ی سریف شکل

خط کوفی مورق

مأخذ: (قوجانی، ۱۳۶۴، تصویر ۵)

برکه و یمن و سرور (برکت و میمنت و شادی).		برکه	
سرور	و	یمن	و
		برکه	

خط کوفی مورق

مأخذ: (قوجانی، ۱۳۶۴، تصویر ۱۳)

برکه و یمن و سرور و سعاده (برکت، میمنت و شادی و خوشحالی).		یمن	
سعاده [ه]	و	و	و
		برکه	

۱. دو کلمه «و» و «سعاده» که در خانه‌های انتهایی جدول قرار گرفته از تصویر دیگری از این ظرف استخراج شده است.

خط کوفی منابع مورق مدور

مأخذ: (قوجانی، ۱۳۶۴، تصویر ۱)

العلم زین الفتی و العقل تاج من ذهب، بالیمن البرکه (دانش زینتی است برای جوانمرد و خرد تاجی است از طلا، با میمنت و برکت).		العلم	
زین	و	للفتی	و
		برکه	
العقل	و	تاج	و
من	و	ذهب	و
بالیمن	و	البرکه [ه]	و
		برکه	

خط کوفی متابع مورق حاشیه ای

مأخذ: (Victoria & Albert Museum, No. C. 909-1935)

العلم	
اشرف	
الاحساب	
والمروه	
اشبک	
الانساب	

(. در این کتیبه کلمه ی «الانساب» با «ص» نوشته شده است.

خط کوفی جلی مزهر

مأخذ: (Belloni, 1969, No. 84)

کل	
فیها	
هنیا	
مریا	

کل فیها هنیا مریا (بخور نوش جان).

تزئینات معشق ابتدایی در خط کوفی اولیه

مأخذ: (Victoria & Albert Museum, No. C. 909-1935)

برکه و نیمه لصاحبه (برکت و نعمت برای دارنده آن (ظرف)).	
برکه و	
نعمه	
لصا	
حیه	

خط کوفی مظفر و مورق

مأخذ: (Wilkinson, 1973, Chapter 3, No. 22)

هستی از آن خداوند است.	
الملك لله	

خط کوفی معقد ابتدایی در کتیبه مکرر الیمین

مأخذ: (Victoria & Albert Museum, No. C. 47-1952)

میمنت	
الیمین	

خط کوفی منابع مشبک

مأخذ: (برگزیده‌ای از مجموعه خصوصی مهندس محسن فروغی، ۱۳۵۶)

العلم اشرف الاحساب (دانش والاترین گوهرهاست). لا فتی الا علی و لا سیف الا ذوالفقار (پیامبر ص) (هیچ جوانمردی مثل علی (ع) و هیچ شمشیری مثل ذوالفقار نیست).	العلم	
	اشرف	
	الاحساب	
	[لا] فتی	
	الا	
	علی	
	لا سیف	
	الا ذوالفقار	

خط کوفی منابع معقد

مأخذ: (Fujio, Kayama et al, 1976,) (No. 46)

و قال ... (و گفته شده ...).	و	
	قال	
	(خوانده نشده)	
	(خوانده نشده)	
	(خوانده نشده)	
	(خوانده نشده)	

منابع مورد مطالعه

- * فضائلی، حبیب‌الله. اطلس خط. ۱۳۹۰، تهران، سروش
- * جرجی زیدان، تاریخ تمدن اسلام، ترجمه و نگارش علی جواهر کلام، ۱۳۷۲، تهران، امیر کبیر
- * علی بیگی، رضوان، فصلنامه تحلیلی پژوهشی نگره شماره ۱۲ پاییز ۱۳۸۸
- * گرومن، آدلف، منشا و توسعه ابتدایی کوفی گلدار، ترجمه مهناز شایسته فر ۱۳۸۳، تهران، مطالعات هنر اسلامی
- * معصوم زاده، فرناز، مقاله در نشریه هنر های زیبا- هنرهای تجسمی شماره ۴۲ تابستان ۱۳۸۹
- * هراتی، محمدمهدی. نعیمایی عالی، امین، کاربرد خطوط در هنرهای ترسیمی. ۱۳۸۲، تهران، کمال هنر
- * س، فلوری، "خط کوفی تزئینی بر روی ظروف سفالین". ترجمه و تلخیص پروین برزین. مجله هنر و مردم شماره ۸ خرداد ۱۳۴۲
- * ایمانی، علی، سهم ایران در هنر خوشنویسی، کتاب ماه هنر، بهمن و اسفند ۱۳۸۱
- * اینترنت